

Critica litterara

Autor(en): **[s.n.]**

Objekttyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **92 (1979)**

PDF erstellt am: **07.05.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Critica litterara

Invit alla lectura d'ina ovra:

Gion Deplazes: La Borgia dil tschéss*

da Arnold Spescha

«Il tschéss vein nus en nusezzi...»

Preludi

Quels plaids di il Luregn dils Luregns, la persuna principala dalla raquintaziun «La Borgia dil tschéss» da Gion Deplazes. Mo per arrivar a quell'enconuschientscha sto el far in liung e stentus viadi. In viadi che meina el siado el reginavel dil tschéss ed engiu encunter la tauna dall'uolp, in viadi che gida a tschercar ed anflar sesez. E quei schebein ch'ins «stuess saver fugir da sesez . . . da sesez . . .» (159). La lutga ei dira e dubla: il cumbat encunter la societad ed encunter sesez. Ed alla fin dalla confruntauziun sto il Luregn constatar: «— jeu enquerel la cuolpa ella Borgia ed anflel lezza ella tauna.» E suenter in mument: «Il tschéss vein nus en nusezzi . . .» (190)

Il «metter fil en guila»: l'inscenaziun

In dun tut aparti dil scribent Gion Deplazes consista el saver tschaffar quel che legia. El buca mo tschaffa, el fiera directamein il lectur el turmegl dall'acziun.

* Ediziuns Desertina, Mustér 1964

2. ediziun 1976

Las cefras en parentesa serefereschon allas paginas dalla secunda ediziun.

«Mumma, mumma l'ei vegnius! L'ei cheu . . .» (5)

Quei griu da snuezi ni smarvegl, quei «el» pronunziaus cun fugusa prescha, miez laguttiis, quei clom spontan e natural, quels emprems plaids sveglian igl interess, cudezzan las marveglias.

«Tgi pomai, per l'amur da Diu ed ina bun'ura. Bein buc il tschëss dalla Borgia, sche Dieus vul.» (5)

Buca meins spontana ei la damonda da dunna Mierta che «ha tut la trembletga da derscher la suppa da bizochels ella brocca» (5). In lungatg che tschaffa perquei ch'il lectur senta ch'igl ei siu lungatg. In lungatg che caracterisescha. Duas persunas sepresentan gia vivamein avon nos egl, schegie ch'ellas ein aunc buca descrettas per propi. Quei suonda lu pli tard:

«La Valentina, ina matta frestga da forza vegn onns . . .» (5)

La spontanadad dall'expressiun tschaffa. Il lectur s'identifiescha senza vuler cun persunas e caussas.

Gia l'emprema pagina cuntegn bunamein tut las persunas e tut ils problems: dunna Mierta, sia feglia Valentina, il bab Clau Antoni «che sto vegnir mintga mument» (5) ed «el», «il fegl perduu – il Luregn dils Luregns» (Valentina), el che «deva star nua ch'el era ni vegnir tochen ch'ei fuvava aunc uras enstagl da metter ils ses avon temps en fossa. Toc schlamper ch'el ei in . . .» (dunna Mierta). E duas gadas vegn il tschëss numnaus: sco utschi da rapina («Ei fa culs tschuts ch'el ha raffau da nus questa primavera.») e sco spërt, sco simbol da quei che fa tem'e sgarschur («Tgi tschon-tscha dil tschëss, ti vesas adina mo spërts, mumma!»).

E gia sin la secunda pagina fagein nus – silmeins indirectamein – enconuschientscha cun «l'onda Zia da paternos» che «sblucca la gliעד» e fa «in tschintscherlem che mias ureglias vegnan tut passas . . .» (6). Ella ei la figura dalla cunterpeisa. Siu far e demanar carmala il rir. Ella sgreglia il glatsch dalla seriusadad, slucca las tretschas dalla tensiun. Ella ei buc in stuccadur, in paiass. Ella gida denton a render il mal pli supportabels.

Pli tard entra aunc «il Bistgaun pign», igl adversari dil Luregn, el til dils protagonists.

La «Mise en scène» ei decisiva. Ed ell'ei reussida. Cun l'entrada directa el problem, cun la presentaziun viva dallas persunas, cun la spontanadad dall'expressiun reussescha ei a Gion Deplazes da cudizzar igl appetit dil lectur. E quel maglia cun gust, s'identificond senza vuler cun persunas e caussas.

«La Borgia dil tschéss» ei la raquintaziun d'ina tragedia humana, tschentada sin in funs historic. Ella sespleiga el vitg muntagnard da Pigniu dil temps dils Franzos e Russ. Il Luregn dils Luregns, che veva bandunau «runtgas e plauncas» per serender egl jester sco schuldau, retuorna da Paris sco grenadier «da smarvegl». «Il pagaun da Paris» ei denton buca mo turnaus cun in'uniforma da parada, mobein era cun ina concepziun da partertgar ed agir che corrispunda buc a quella dils avdents dil vitget puril. Cun siu character anetg, dominont e burasclus sa el buca s'adattar allas reglas dalla cuminonza. El ei surtut buca naschius per la lavur. «La lavur fa buca rehs, silpli dies ault.» (30) El gauda la veta: «El levava pér sapocu, sestendeva ina piazza ed arveva si ina buccuna sco il gat davos pegna.» (27) El va a turtigond per reufas e pitgognas. El siemia. Il mund da sia dunna, la Valentina, ei different. La tensiun denter ils consorts nescha e crescha e daventa drammatica. Las ideas politicas digl anteriur grenadier schendran malruaus el vischinadi ed engrevegian la relaziun culs convischins. Negin sa medegar ni influenzer quei um ch'ei auter ch'els auters. (Gion Deplazes ha ina gronda predilecziun per quellas figuras agl ur dalla societad (cf. «La Scappada»: il Mirasteilas, «La fuigia dall'umbriva»: Cristoffel).

Denton arriva l'armada russa dil grond general Suworow el vitg. Cun in rampin reussescha ei al Luregn ed a ses gidonters da scatschar la schuldada. Per in mument sesanfla igl um da siu persei, il fegl perdiu, el center dalla cuminonza. Mo en quei connex va siu fegl Valentin a piarder. Luregn piarda siu affon, siu pli custeivel e forsa sulet scazi. Ed ussa entscheiva la tscherca: «Dis ora udevan ins, baul pli lunsch, lu era pli maneivel a clamond el: «Va – len – tin... Va – len – tin.» Ed igl uaul e la grugna rebattevan quei clom dad anguoscha e sgarschur.» (155s.) Ed ussa entscheiva la confruntaziun cun sia cunscienza, cun sesez. Il problem da responsabladad e cuolpa.

«Denton mava la fama da fiug tier fiug, probabel hagi il tschéss dalla Borgia priu il Valentin.» (159) E la fama daventa prest segirtad: «Il tschéss dalla Borgia ei ius cul Valentin pign.» (165) Ussa entscheiva la catscha dil Luregn encunter quei retg digl azur: «Oz vegnan quels leu era ina ga vidlunder, quels che negin po tier. Quels che san adina far tgei ch'els vulan, senza stuer purtar las consequenzas. Quels paucs. . . privilegiai, ils tgaus gross denter ils animals.» (180)

La lutga dil Luregn cul tschëss meina el all'ascensiun dramatica dalla Borgia. Mo tutta stenta ei stada vana. Buca il tschëss ha engulau igl affon, na, igl ei l'uolp. La cuolpa schai buca leusi els aults viers las steilas, na, ella schai el tratsch, ella tauna, en nusezzi. Il Luregn ha encuretge ed anflau la verdad. E quella ei dira: « – jeu enquerel la cuolpa ella Borgia ed anflel lezza ella tauna. » – « Il tschëss vein nus en nusezzi . . . » (190)

Gion Deplazes prepara cun quitaun la cumposiziun. Sia ovra ei in crescendo cuntinuau. La sligiazion lai spitgar. Mo cu ell'arriva ei l'acceleraziun terribla.

Il tschëss

Il tschëss, quei utschi losch e maiestus, daventa simbol dil nuntschafabel e nuncapeivel, simbol dil misterius che turmenta e mudregia il carstgaun en siu sentir e patertgar.

Dalunsch captivescha quei utschi da rapina muort sia «ruasseivladad maiestusa», siu giug dad artgs e rudials e muort sia pareta innocent.

« Mo sul vitget da Pigniu tila il tschëss dalla Borgia ses rudials en maiestad ruasseivla. El vesa tut, mintga miur e siu canvan. Mintga sapocu, sco sch'el fuss scarpitschaus vid l'aria, dat el in pèr sbattidas cun sias alas. » (14)

« El (Luregn) sebeteva lu en in fiep, in fein en bucca e mirava encunter tschiel co las neblas fagevan da pigliar ina cun l'autra, ni co ils dus tschëss dalla Borgia targevan lur rudials. » (27)

« Sur el tilan dus tschëss, quels dalla Borgia, lur rudials. » (41)

« In toc viadora, bunamein agradora silla medema altezia tila il tschëss dalla Borgia ses rudials maiestus sur la profunditad. » (83)

« Cun in egl miez serrau contempla el sut in crap neuadora co ils dus utschals tilan en ina ruasseivladad maiestusa lur artgs e lur rudials sur las profunditads da Denterauas, co ei persequiteschan beinduras in l'auter sco sch'ei fagessen da pigliar. » (169)

Gia meins ruasseivels ed innocents sepresenta il schani, laschond udir sia vusch rauca e stetga:

« Il tschëss tila ses rudials viadora egl azur e lai mo udir sia vusch rauca e stetga tier in «hiè». » (183)

E damaneivel semuossa sia vera natira, la spertadad ed il regl dall'attacca:

«Cun sfraccass ei enzatgei stermentus sgulau sur siu tgau ora.» (83)
«Strusch ch'il pign (ansiel) ei giunsum il grep, croda il secund tschëss
sco in paliet ord l'aria . . .» (171)

Leusi ella Borgia vesa il Luregn il tschëss «da maneivel sco aunc mai en sia
veta»:

«Il bec crutsch e ferm serrau fa ina tschera decidida, gia agressiva.»
(186)

«Las alunas, las combas fermas cun greflas fan bunamein snuezi.»
(186)

Gest sco il pictur artist Matias Spescha ha creau la cuviarta: las alas gigan-
ticas (e cotschnas) dil tschëss domineschan il carstgaun tementau (e stgir),
aschia daventa il tschëss simbol da quei che dominescha, raguda e maglia
il cor.

Gia il di da nozzas ei l'umbriva dil tschëss semussada, cura ch'ils patratgs
dil Luregn ein sgulai a Paris tier la misteriusa Yvetta:

«Ella (Valentina) peglia tema. L'egliada dil spus fuva freida ed jastra.
In amen mo, lu tut che ri e fa bravo agl oratur. Auters aulzan ils mi-
geuls per far printgas e l'umbriva svanescha sco sche mo il tschëss dalla
Borgia fuss sgulaus sur els si viers l'alp dil Meer.» (21)

Ed ils quitaus dalla Valentina e da siu bab muort il Luregn:

«Mintgin ei fatschentaus culs agens patratgs che curseschan sco il sgol
dils tschëss sur la medema preda.» (33)

La fatscha dil Clau Antoni sestgirenta cu el patratga vid siu schiender e sia
«politica stravaganta en tuts risguards»:

«Igl ei sco sch'ina grev'umbriva sesluitass sur el ora, sco sch'il tschëss
dalla Borgia fagess ina viseta als praus casa.» (51)

Schizun il Russ, il cuschinier Proschka, che tegn embratschau ina femna
(la Valentina) survegn l'apparenza dil tschëss:

«Igl ei sco sch'in tschëss vess ina tschutta en sia grefla.» (151)

Mintgaton ha il Luregn dils Luregns l'impressiun ch'il tschëss seigi dama-
neivel, quei tschëss ch'el vesa, ch'el senta la notg da stgir. El ha il senti-
ment ch'el sgoli en siu intern. E pli terribels ch'il tschëss che fora sias cu-
tschas da dado anen ei quel che catscha sias greflas da dadens anora:

«Mintgaton ha el schizun il sentiment ch'il tschëss sgoli zaco en siu in-
tern e ch'el catschi las greflas da dadens anora.» (183)

«Beinduras siglieva el si ord la sien profunda e quitava che siu affon
clamassi. Ed ei mava lu ditg tochen ch'el anflava la sien. Lu, la notg da
stgir – el durmeva aunc adina culs barcuns ferm serrai – en quella stgi-

raglia quitava el ch'il tschéss seigi maneivel, gie el fuva perschadius ch'il tschéss seigi il rubadur, che hagi privau el daisia ventira. El veseva buc il tschéss, dil stgir ch'ei fuva, el mo senteva sia vischinonza e schemeva dad ault sur il mal. Pertgei quel cargava cun sias greflas enta culiez e strenscheva da strusch puder si cul flad, ed el piclava cul bec sturschiu en siu dir, scarpava neuadora toc a toc da siu dadens.» (166s)

Il mal schai en nies intern. «Il tschéss vein nus en nusezzi . . .»

Il tschéss daventa igl artg che ligia il raquent, ils rudials che tschaffan persunas e fatgs, il motiv dominant, il simbol sil qual l'ovra nescha e crescha.

Il funs historic

Ils embrugls politics da gliez temps, la retirada dil general russ Suworow e sia armada sur il Veptga gl'atun 1799 e l'arrivada dalla truppa stuncientada e fomentada el vitget da Pigniu, quels elements fuorman il funs historic dall'ovra. Gion Deplazes descriva ils eveniments cun l'exactadad dil bien historicher che enconuscha ils fatgs. El capescha denton era d'empustir la teila cun bia petgs dalla tradiziun orala. Quella cumbinaziun dat in maletg ordvart gartegiau e colurau.

«Sut la bitgetta dil mistral Geli Blumenthal dalla Lumnezia e dil Caderas da Ladir fuvan ei serendi a Cuera cun tut lur suite.» (47)

Quei tuna bunamein sco raquintau dad in cronist. Lein aunc aschuntar in exempel per la cumbinaziun da fatgs historics e l'interpretaziun persunala dils protagonists dalla raquintaziun. Clau Antoni fa ses patratgs:

«Che la malcuntentientscha vegn a reger e ch'enqual sto suar da manedel, ton ei cert. Pertgei las novas ein buca bunas. Oravontut da Frontscha. Leu regian ils Giacubins e cun tgei garmaschia. Ni Dieus ni sogns ein pli segirs dad els. Capeivel che retg e regina ein vegni maltractai e mazzai. Ed il vent sanguinus da Frontscha ramura era en nossas vals ed en nos uauls. Che la Frontscha ha buca ruaus, gliez muossan ils eveniments ella Lumbardia. Sch'ei va aschia vinavon astgass ei dar sin d'atun la detga fieria da Ligiaun.» (51)

In caracter tut special dattan – sco gia menziunau – las biaras anecdotes, raquintadas da generaziun a generaziun, che Gion Deplazes applichescha en siu raquent. Lein citar sco exempel il recept pils «russers», ina tratga ordvart gustusa. Proschka, il cuschinier, fa las preparativas ensemen cun

Gregorowitsch. Per far buns «russers» ston ins tschugarnar da gust e bugnar cun bia pischada luada:

«Gregorowitsch, stiarna en, bravamein – aunc dapli. Stiarner en fetg e silsunter schar scher el bletsch ei il sulet ver recept.» Il schuldau carga el migliac sgartem e rasa sur la trufla ch'ei vesa ora sco sch'ei vess neviu da frestg. Lu vegn il Proschka cun ina nova rasada, ed il Gregorowitsch vegn puspei en acziun, tochen che dus bials cuolms sesaulzan ord ils barcagls. Denton ei la pischada luada, era sch'ella fuva in stel verda. Ina odur narra privescha bunamein ils umens dalla schientscha. Il venter sesenta senza funs e riva.» (126)

La schuldada ei denton buca secuntentada mo cun russers:

«Pigniu fuva magliaus ora tochen sil peter davos. El vitg era restau mo la liufa da purschals dall'onda Zia cun otg bials purschalets.» (135)

La politica

Gion Deplazes dat meinsvart ina buntganada alla politica. En sia ovra «La scappada» daventa la politica schizun «pulitica», quei che fa beingleiti endamen «pul» e «pulenta».

Il Frecli, in catschadur da Dialma, ha sia atgna idea partenent la politica:

«Ils gronds seigien tuts canaglia, e la politica seigi in iev marsch: nua ch'ei rumpa, toffi.» (80)

Il Luregn ei turnaus dalla Frontscha cul plaid da propaganda dalla revoluziun: Libertad, egalitad, fraternitad.

«Mira en Frontscha tgei ch'il pievel fa oz. El lai buca cumandar e regetar da surengiu. Ils tgaus gross e tut quels che vulan esser san semetter a ruans. Lur ura ei spirada e tuorna buca pli. Ton sai jeu da dir.» (30)

«Ils Franzos san buca far auter che gudignar, els ein quels dil progress, digl avegnir, dallas ideas dil futur. Cul regitem dad aristocrats e tgaus gross e tals che creian, che cun sustener ils gronds, vegnien ei era empau pli grass, cun gliez eisi finiu.» (107)

Aschia eis ei buca da sesmarvigliar ch'ei dat era prest a Pigniu duas partidas politicas, quella dils aristocrats ni conservativs e quella dils revoluziunaris ni quels dil progress. Quei ei dil reminent era la situaziun politica en «La scappada» e corrispunda bein pli u meins alla situaziun normala da

nos vitgs. Lein sevolver viers il text! Ils votants da Pigniu ein sin cadruvi da s. Valentin:

«Sch'ei fuvan era buca tons sco a Paris, ei formavan duas fermas partidas politicas e mintgina veva siu cau.» (52)

Suenter messa dat ei ina rabantscha denter ils dus caus. Il dialog denter il Bistgaun pign ed il Luregn ei ordvart ferm. In culp suonda l'auter en moda classica:

Bistgaun: «Schia Luregn, veis fatg buna frina ussen giu Cuera sil prau digl uestg?»

Luregn: «Mulau fin sco las molas dil destin e fatg flucs culs tgaus gross . . .»

Bistgaun: «Denton, ei seigi tgei frina ch'ei vegli, il graun fuva da quel dils auters e gliez dat . . . silmeins la pli bienmarcau frina . . . Mirei bein che vus murîes buca dalla fom» . . .

Luregn: «Uras eisi finalmein da far frunt ad in sistem da sclaveria che sblundregia il pign, sgroma il latg e lai als auters scharun e scotga . . .»

Bistgaun: «E perquei ein ei da penn, levas ti pretender. Mo jeu stoi cunterfar. Sch'ei fussen silmeins da penn, mo els ein da scotga . . . scotgascha schizun.» . . .

Luregn: «Dertgira e giustia pretendein nus en num dil pievel, d'in pauper pievel tochen oz enganau e sblundergiau . . .» (53)

La cuntraversa cuntinuescha. Il dialog da Deplazes ha in ritmus accelerau e marcant.

Igl ei clar ch'ei vegn buca mo fatg politica sin cadruvi. Schizun suenter in gentar da nozzas ei quei pusseivel:

«Schiditg ch'ei dat vin, dat ei era plaids, e la politica entscheiva a fierer sias undas. Presents ein numnadamein adherents dad omisduas partidas politicas.» (22)

Mo cul temps vegn ins era unfis da tschintschar da politica:

«Schizun ils politichers lain ual sbatter las alas dil temps e tegnan cugl ir sut il madrat, strapazzai dalla fiasta.» (25)

Dapi ch'il Luregn ha survegniu in «tafer buob» eis el pli ruasseivels, pli dumiasstis. Denton, en caussa politica ha el aunc adina «in tgau sco in tschep da lenna» (onda Zia, 65). El era, ei e vegn a restar perschuadius dils Franzos e da lur plaid da propaganda:

« . . . ina ga ch'ìls Franzos ed oravontut lur ideas regian la tiara, ei il progress garantius. Lu tut che sa trer flad: libertad, egualitad, fraternitad, ils ideals; burgheis e carstgauns enstagl signuria e puraglia.» (107)

In element misterius: Yvetta

Cun la figura d'Yvetta enzuglia Gion Deplazes il Luregn dils Luregns en in ulteriur misteri. Muort ses siemis e sias visiuns enderschein nus bia da quella biala matta franzosa. «Yvetta, tia vendetga», cloma il sventirau. Tgei ei propi succediu? Il misteri resta giufuns el cor dil grenadier. Quei element misterius carschenta la tensiun.

Entschiet han las visiuns gia il di da nozzas:

«Ussa semeina il pèr ella via viers s. Valentin. L'egliada dil Luregn vegn en quei mument pitgiva. El vesa Paris, el auda la musica da parada pompusa. Mellis e mellis persunas ch'aulzan la bratscha dretg e seniester dils bulvards. Dunnauns e mattauns che smeinan lur fazalets da colur. Ed ussa tras tut quella gliend in fazalet tgietschen . . . ch'el enconuscha pli che mo bein. Ed ussa dus egls tscherescha? Yvetta. Dus egls ners, duas steilas sbrinzlontas spir fing e legria. Il fazalet croda e cuviera la fatscha, croda vinavon, e sur il fazalet ora miran dus egls gross d'anguoscha e sorpresa. Dus egls che s'empleinan cun larmas petras! «Laurence, laisse-moi! Tu méchant . . .» (17s.)

Il Luregn ei pigliaus ella tauna da tais. E tgei paradescha avon ses egls?

«Lu vesa el Paris cun ses palazs e sias paradas. Fazalets che sgolatschan sur la parada en, ussa vegn il tgietschen ch'el enconuscha. Ella veva ina colur tut aparti – fuva insumma enzatgei aparti. Dus egls tscherescha: «Yvetta», cloma il Luregn cun vusch rauca e rutta. «Yvetta, tia vendetga!» (38)

In di da catscha. Iva blaua stuess el haver sut ils dents. E ses patratgs se-spiardan:

«In pign tschancun dado caserna spetga l'Yvetta cun egls tscherescha rients e bucca cotschnida. Tgei biala flur, la Yvetta. Maun en maun van ei igl emprem tras las vias grondas dils parcs, lu viadora silla campagna, nua che bufatgas sendas empeilan ins tras la cultira ell'odur e flur da fin matg. Oz vegn la Yvetta sia ni mai. . . O ch'el fuss ius cun ella a spass tras las fluras tochen tier la iva blaua al pei dil glatscher dil Meer . . . Luregn sesnuescha e seglia en pei tut freids dalla tema. Cun sfraccass ei enzatgei stermentus sgulau sur sin tgau ora.» (83)

E cura ch'il Russ embratscha sia dunna:

«Tut saulta alla stuorna entuorn el. In fazalet tgietschen sco a Paris, dus egls tscherescha! La Yvetta.» (152)

Il Luregn po buca satiuer il lumpun per schar schigiar il pal. Siu flad disgescha:

«Yvetta, tia vendetga ei terribla.» (153)

Quei ei la misteriusa Yvetta cul fazalet tgietschen ed ils egls tscherescha.

Fuorma ed expressiun

a) Lungatg pulpiu e delectont

Nus havein gia menziunau ch'ei reusseschi ordvart bein a Gion Deplazes da tschaffar il lectur. Quei seresulta per part dil fatg che siu lungatg – e quei vala en emprema lingia pils dialogs – ei l'expressiun spontana sco ella sgarguglia en in discuors natural. Ins legia e sesenta da casa. Quei vala pli u meins per l'entira ovra da Deplazes. Quei schar tschintschar mintgin tenor bec e character ei buc ina caussa schi semplia sco ei pudess parer. Ei damonda bun'ureglia. Igl ei grev da reproducir igl effect dil natural. Quei ha era beinenqual musicist stuiu percorscher. Entgins exempels per quei lungatg pulpiu e savurus:

«In pievel desperau hagi finalmein fatg flucs culs tgaus gross e conquistau la libertad cun pals e tardens . . .» (8)

«Lez pudeva gnanc star sidretg dil marsch ch'el era.» (10)

«Mo ussa lein nus calar da dar la miaula ed ir en baselgia...» (19)

«Mo cun in toc cargadavon da Metusalem sa il giavel far nuot.» (30)

«Da quels sco jeu e ti han caschau ora e fatg tschagrun . . .» (48)

«Quel catschass aunc ragischs sper il tschep da lenna, mo avon ch'el fluress, fagess il tschep da lenna vadi.» (49)

Gion Deplazes ei in scribent divertent. Sias ovras giavinan buca la risada, denton cura ch'ins legia sias lingias han ins savens il surrir sillas levzas e queta da veser quel digl autur. Ils scripturs divertents ein fetg scarts ella litteratura sursilvana contemporana.

«Ins less tuttina buca che nos buns vegls stuessen sevolver en fossa . . .»

«Per lezs savein nus star ruasseivels. Els dorman memia stagn per se-schar disturbar da quei da quest mund.» (50)

«Enten far brin entscheivan ils ins a muentar lur muvel. Igl ei plitost quels dallas dunnas fermas.» (116)

«Lu sto el ir sez per la cassa. E gliez savess esser hanau, lezza ei . . . lezza ruaussa ella Val da Giosafat.» (130)

La figura delectonta ella raquintaziun ei – sco gia menziunau – l'onda Zia.

La reproducziun dil spontan e natural ensiara secapescha era in cert prighel. Nies lungatg da mintga di ei linguisticamein buca adina ordvart perfetgs. Quei mulesta normalmein ni la comunicaziun ni nies sentir e patertgar. Ell'ovra scretta denton sa quei fatg disturbar. Aschia anflein nus era ell'ovra da Gion Deplazes construcziuns pli malgenglias, passadis che vertessen empau la splauna dalla correctura, la purificaziun stilistica.

Entgins exempels che dumandassen forse ina repassada e retuschada:

«Lu va el cul det sur la costa vi, ferton ch'il Gamma fruscha sia barba bravamein grischa e mira al general sur la schuiala en, medemamein silla carta, ch'el sa denton buca leger.» (98)

«Pertgei tgi cuora ensi e tgi envi ed enneu, vegn ella stgiraglia in pèr gadas en brauncas e spetga che la situaziun desperada midi da sez.» (103s.)

«Luregn ei buca lunsch dils Tschenghels viaden ch'el catta ad agur plianenasi in camutsch. Il Luregn sebetta a tiara, decidius da laghegiar ora empauet quei eremit, che gauda cheu persuls il pastg entir.» (170s.)

«Per cletg eis el egl uaul empau ell'umbriva.» (189)

b) La descripziun exacta

Gion Deplazes ei buca mo il sribent che auda bein, mobein era quel che vesa, ch'observa tut cuagl egl dil tschéss. E savens vegn la descripziun aunc accentuada cun ina cumparegliaziun adequata:

«Dieus gidi», rispunda la Zia sil fiat e sedrova era da prender cun spargn ina presa cun sia detta manecla, mo ossa, e secca sco roma cavrida, manida onns ora sut tschiel aviert.» (62)

Il sribent porscha era ina descripziun exacta dall'uniforma dil grenadier franzos da gliez temps:

«In schuldaun da smarvegl. Grond e bi mat, silmeins 5 peis e 6–7 zols. Vestgius eis el en alv: caultschas alvas stretgas tochen schanugl. Da leu engiu gamaschas alvas nuadas ensemen d'ina vart. Librocs stretg, medemamein alvs sco la neiv sil Fluaz. La cassacca ei cotschna cun duas

cuas e revers blaus sil pèz lad e sillas mongias. Ils nuvs d'argien tarli-schan el sulegl da s. Frena. Sin tgau porta el ina capetscha uors, aulta e stgira, cun in det alv che tegn il pumps tgietschen. Il sabel cuort sezup-pa en ina tastga blava. Sur schui a traviers il pèz port'il schani ina tschenta lada da curom alv cun la tastga alva da cartuschas. Vera mondura d'in grenadier.» (9)

c) L'expressiun poetica

Meinsvart sentupein nus era cul poet Gion Deplazes. Ins anfla construcziuns fetg liricas e maletgs ordvart poetics:

«Mo la sera rasava gia sias umbrivas giu per la val ed ina aurasut fre-stga carsinava ils verdins sur ils precipezis.» (174)

«La Valentina veva pitiu caussas, e las empremas flurs santeri sefuri-tgavan tras sias nialas brinas.» (163)

d) Sentenzias: aforissem, proverbis e maximas

Gion Deplazes ei buca in moralist. El capescha denton dad aschunscher tscheu e leu da quei bufatg in plaid pli ferm, ina verdad, forse in cus-segl. El metta en bucca a sias personas beinenqual garnin, proverbis e maximas e verdads, per part expressiuns enconuschentas, per part creadas digl autur sez. Mo jeu less repeter: Gion Deplazes ei buca in moralist. El metta savens en bucca a sias personas caussas che certas buccas vulan dir ni lain mitschar. Buca mintga sentenza en in'ovra sto corrispunder al vuler e patertgar digl autur sez.

«Mo tgei, la stiala vegn dil lenn.» (6)

«Ins sa far dil mal culla lieunga senza dir dil mal. Ils plaids ein sco burnius. Sch'ei crodan el strom, dat ei fugatscha.» (7)

«Il vent muenta ils pégn, l'egliada il cor.» (14)

«Fiug, tuos e carezia ein buca da zuppentar.» (15)

«Cura ch'ins sto viver schi stretgamein in cun l'auter, han ins tema da schar crescher in memia zun sur sia atgna cuort ora.» (16)

«Bluzcher fa bluzcher e discltg discltg», manegia l'onda Zia.» (18)

«Il cletg meina la spusa e la fama la mistralia.» (20)

«Sco ins ei vegnius surmenaus, aschia surmeinan ins era ils auters. Mo nua ch'il giavel ha buc arau, semna el era buc.» (22s.)

«Argien ella barba, il giavel ella costa.» (30)

«Ils mulauns maglian il vestgiu, ils quitaus il cor.» (31)

«Sch'ins rebatta las rabaizas l'emprema ga sco s'auda, han ins bien per adina.» (34)

«Las taunas laud'ins tochen ch'ins sesa sin baun pegna.» (37)

«Ei po bein esser ver, quei che vus scheis adina, che Dieus hagi tarmess la lavur, mo jeu crei ch'il giavel hagi priu il plascher leutier.» (43)

«... meglier ina mala manzegna ch'ina ortga verdad.» (64)

«Ins sto schar madirar las caussas. Saver spitgar, ellas semadiran tut da sez.» (76)

«Igl emprem vegnan ils garmadis cuntentai, ils auters vegnan lu vonzei – sch'ei tonscha.» (95s.)

«Pil discletg cumpr'ins giudezi.» (97)

«Tgi che ei nuot per sesez, vala era nuot e meins che nuot pils auters.» (117)

«Ad in animal scarpont stoppien ins dar silmeins in ies da ruer, sch'ins vegli mitschar culla pial.» (120)

«... il pur ei tups sco in tschep da lenna e mals sco in giavel.» (122)

«Ed ei seigi meglier sch'ins hagi empau satel il davos sin tiara. Ins fetschi lu pli tgunsch zaco dad ir enta parvis, schevi la tatta per miert.» (160s.)

«Cul temps fai mescal sin mintga crap. Ed er la pli profunda plaga survegn sia urida.» (163)

«Ella natira schain forzas che nus savein buca miserar.» (166)

e) Superstiziuns

Gion Deplazes ensiara en sia raquintaziun entginas cardientschas blauas. Era quei ei in mied adattau e vuliu per sluccar empau la gronda tensiun dalla tragedia. Cunzun cura che quellas superstiziuns vegnan aunc cingidas cun in pezzi humor. Plinavon porschan ellas il colorit dil vargau.

«Da vigelia s. Gion durent ch'ei tuccava da miezdi vev'ella encuret g flurs Sontgilcrest giu Contatgiet e mess quellas sut il plumatsch. Tenor vegl usit vess ella duin ver en siemi il spus. Ella veva gie in en egl e sperava senz'auter ch'il destin tili in smiul, en siemi silmeins, la curtgina.

Mo ella veva durmiu sco in tais tutta stad tochen s. Frena senza ver viu il spus.» (15)

«Ina gada vev'ella stuiu cuser en ad el in nuv da sia mondura. Cheu era la guila rutta giu e restada lien, ina franc'enzenna ch'ella vegni a maridar il spus aunc en quella mondura. Ch'ella hagi stuiu tener bravamein uiersch e smaccar dil blau gianter per che la guila rumpi, gliez scheva ella naturalmein buc, gnanc al spus, che veva dau ad ella per quei segn dil destin ina buna alla parisiana.» (16)

«Ed odem stenda l'onda Zia il culiez faldau e satel ord il culier enramau da curallas cotschnas e teidla, sche las candeilas sbrinzlassien forsa, quei che fuss in avis ch'ils dus enzinnai vegnien ella veta buca propi bein perina.» (19s.)

«Eis ella gie feglia dalla mumma Mierta. E lezza pretenda adina puspei ch'ella hagi che detti sinzur. Ella vul era saver cura ch'enzatgi mieri. – Praulas! Ussen dumengia ha ella puspei profetisau. Igl aungel dalla mort vegni a spluntar tier enzatgi ch'ins maina smini. Per-tegi ina candeila seigi sestizzata durent messa.» (81)

Postludi

L'analisi da quell'ovra ei fragmentara. Ei dess aunc auters aspects e pugns da vesta. Nus vein vuliu presentar la raquintaziun cun schar tschintschar igl autur sez, q.v.d. cun citar siu text. «Ins sto prender il scribent pil plaid», di igl autur dalla Borgia a ses scolars. Quella presentaziun less esser in invit alla lectura d'ina ovra che perschuada muort sia tematica e sia fuorma. Nuot ei surschau al schabetg. L'ovra ei concepida cun bia inschign psicologic e profunda reflecziun. Gion Deplazes stauscha siu protagonist tochen al punct final, tochen sil calvari. Mo il Luregn dils Luregns, «il fegl perdiu», anfla la via anavos, el anfla la verdad, el anfla sesez.